

be applied only for definition of system of measures regarding conservation in the most pristine state of certain natural objects and complexes, territories of particular state protection. Having analyzed the applied in the Constitution of Ukraine notion of «environmental safety», the conclusion is made regarding the need to legally «split» the constitutional notion «safe for life and health environment», that is oriented exclusively on human (article 50 of Constitution) and «ecological safety» (article 16 of Constitution) that has a significantly broader meaning covering the state of safety also of other elements of ecosystem, primarily, of biological resources (flora and fauna).

The terminological peculiarities of the constitutional dispositions governing the ownership over natural resources have been examined; the proposals on amending the provisions concerning objects and subjects of the rights over natural resources were made. Problematic, in particular, is the allocation of air to the objects of ownership because its physical state and capacity for continuous movement makes it impossible to allocate part of this resource as being within the territory of Ukraine. According to international law it is not quite correct to refer to the objects of ownership of natural resources the continental shelf and exclusive (maritime) economic zone of Ukraine, because on such resources Ukraine has sovereign rights for the purpose of their exploration, development and preservation. Particularly problematic is the allocation of air to the objects of ownership because the physical state and capacity for continuous movement makes it impossible to allocate part of this resource as being within the territory of Ukraine. The Constitution defines the Ukrainian people as the subject of ownership of natural resources. As a result of the performed analysis the proposals are made to bring this part in conformity with some controversial provisions within the Constitution itself, and with some acts of legislation in force.

One of the key achievements of environmental component of the current Constitution of Ukraine was the enshrinment of ecological function of the Ukrainian state as one of the main ones. During the analysis of constitutional regulation of the ecological function in Ukraine the author thoroughly examines all 4 directions of the function implementation. Herewith the attention is drawn on necessity to clarify the concepts of «maintaining of ecological balance», «preservation of the gene pool of the Ukrainian people» and some others.

Suggestions for improvement of environmental and legal terminology during the constitutional reform in Ukraine have been made.

Key words: terminology, environmental protection of the natural environment, natural conservation, ecological safety, objects of the proprietary rights over natural resources, the Ukrainian people as a subject of property rights, ecological balance, genetic pool.

УДК 349.42

П. Ф. КУЛИНИЧ,
доктор юридичних наук

ПРАВОВІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Сучасна доктрина аграрного права України розглядає сільські території не лише як території сільських поселень і розташовані за межами населених пунктів території земель сільськогосподарського призначення, на яких здійс-

нюється відповідна сільськогосподарська діяльність. Останні дослідження правової проблематики розвитку сільських територій дають підстави розглядати їх як історично сформовану системну сукупність, яка, по-перше, поєднує в собі адміністративно-територіальну (сільські поселення, села, сільські ради) і територіально-функціональну і етнічну належність сільських жителів, та, по-друге, характеризується так званим сільським укладом, який відрізняється від міського та приміського укладів особливими ознаками (родинними, побутовими, матеріальними, виробничими, моральними, духовними, ідеологічними устоями життя, характерними особливостями психіки сільських жителів тощо). Причому кожен з аспектів сільського укладу має особливий правовий вимір та потребує відповідного відображення у законодавстві.

Одним із важливих аспектів розвитку сільських територій взагалі та сільського укладу зокрема є виробнича інфраструктура сільської місцевості, якою опосередковуються форми реалізації трудового потенціалу сільських жителів. Слід зазначити, що саме ці аспекти розвитку сільських територій були предметом численних законодавчих ініціатив вітчизняного законодавця. По суті, проведені в Україні аграрна та земельна реформи та їх законодавче забезпечення були спрямовані переважно на реформування виробничої інфраструктури сільськогосподарської діяльності з метою реалізації такої форми використання трудового потенціалу українського селянства, яка визначається формулою «селянин – господар землі та інших засобів виробництва». За цією формулою основним вектором реформування аграрних і земельних відносин законодавством був проголошений перехід від базування селянської трудової діяльності на засадах найманої праці, яка була притаманна трудовій діяльності селян як членів колгоспів і працівників радгоспів, до здійснення селянством трудової діяльності на належних йому на праві приватної власності землі та інших засобах аграрного виробництва.

Однак реалізовані в Україні протягом 90-х років ХХ ст. – першої декади ХХІ ст. законодавчі ініціативи з питань приватизації сільськогосподарських земель та іншого майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств дали змогу перебудувати аграрне виробництво на засадах формули «селянин – господар землі та інших засобів виробництва» лише частково. Українські селяни стали власниками основних засобів сільськогосподарського виробництва, однак не змогли самостійно налагодити виробництво сільськогосподарської продукції шляхом створення фермерських господарств тощо. Саме тому правотворчу діяльність Української держави у сфері проведення аграрної та земельної реформ слід, на нашу думку, визнати недостатньо ефективною.

Такий висновок підтверджує сучасна практика організації виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. Так, по-перше, у нашій державі протягом 20 років функціонує стала кількість фермерських господарств – приблизно 40 тис. Отже, фермерський сектор аграрної економіки не зростає. По-друге, з майже 7 млн українських селян, які отримали у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення у розмірі земельної частки (паю), який у середньому становить 4 га, лише одиниці вирішили господарювати на

землі самостійно шляхом створення фермерського господарства. Решта селян передають землю в оренду сільськогосподарським підприємствам. Причому перевагами від різкого зростання на початку XXI ст. на зовнішніх ринках попиту на продовольчу продукцію скористалися не селяни-орендодавці землі, а сільськогосподарські підприємства-орендарі селянських наділів. Крім того, зростання попиту на сільськогосподарську продукцію на світових ринках зумовило процес монополізації аграрного виробництва шляхом створення агрохолдингів – високоприбуткових виробників сільськогосподарської продукції, які використовують у своїй діяльності мінімум робочих рук. По суті, агрохолдинги використовують лише один ресурс сільських територій України – сільськогосподарські угіддя і здійснюють внесок у розвиток сільських територій лише у формі орендної плати за землю, розмір якої вони практично монополюють встановлюють.

Україна – провідна аграрна держава світу, сільське господарство якої на початку XXI ст. демонструє помітне зростання обсягів виробництва. І хоча значний внесок в отримання в 2013 і 2014 рр. рекордних за всю історію нашої держави урожаїв зернових (понад 60 млн тонн) зробили агрохолдинги, не можна применшувати ролі середніх і дрібних виробників сільськогосподарської продукції країни, передусім фермерських господарств, у розвитку аграрного сектору економіки.

Діяльність фермерських господарств в Україні регулюється системою актів аграрного і земельного законодавства, основними з яких є Закон України «Про фермерське господарство» та Земельний кодекс України. Згідно з зазначеним законодавством фермерське господарство являє собою окрему організаційно-правову форму здійснення агробізнесу виключно громадянами України. Крім того, фермерське господарство є єдиним видом юридичних осіб, які можуть бути створені (зареєстровані) виключно за умови отримання громадянином – його засновником у власність або користування земельної ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Отже, чинне законодавство України містить більш жорсткі вимоги до створення та діяльності фермерських господарств, ніж до створення та діяльності інших організаційно-правових форм ведення агробізнесу. Все це дає юридичні підстави як для виокремлення фермерства в системі агробізнесу в Україні, так і для виділення в системі аграрного права України окремого інституту – фермерського права. На наш погляд, виділення інституту фермерського права як підсистеми аграрного права України відкриває нові можливості для системного аналізу його структури, змісту охоплюваних нею правових норм та пошуку нових можливостей та шляхів розвитку правового регулювання суспільних відносин щодо фермерського господарювання.

Станом на 01 липня 2013 р. 40,9 тис. фермерських господарств України мали у власності або користуванні 4,4 млн га землі. В середньому на одне фермерське господарство припадає 109 га сільськогосподарських угідь [1]. І хоча за останні роки кількість фермерських господарств в Україні дещо зменшилась, це, на наш погляд, сталося не через внутрішні недоліки цієї організаційно-правової форми аграрного господарювання, а через прорахунки в держав-

ній аграрній політиці України, яка, будучи протягом останнього десятиліття «нейтральною» щодо розвитку різних організаційно-правових форм сільсько-господарського виробництва, фактично сприяла агрохолдингізації аграрного сектору економіки нашої країни.

Світовий досвід свідчить, що сучасне аграрне виробництво не може монополюю базуватися на використанні лише тих організаційно-правових форм його ведення, економічне благополуччя яких досягається завдяки «ефекту масштабу», тобто завдяки використанню великих площ сільськогосподарських земель. Вітчизняні та зарубіжні економісти ставлять під сумнів таку перевагу українських агрохолдингів, як масштаб виробництва у сучасних умовах розвитку сільського сектору економіки України [2]. Між тим саме сімейне господарювання у сільському господарстві країн Європейського Союзу є важливою гарантією повноцінного розвитку сільських територій, оскільки завдяки діяльності сімейних ферм відтворюється сільський уклад. Відповідно, аграрне законодавство розвинених країн світу не виключає, а передбачає використання потенціалу сімейних фермерських господарств як виробників продовольчої продукції [3, с. 108–109]. Адже ключовою особливістю фермерського господарства є те, що воно являє собою організаційно-правову форму, яка органічно поєднує два правові статуси громадянина-фермера: правовий статус підприємця та правовий статус селянина-виробника сільськогосподарської продукції. Саме тому Продовольча та сільськогосподарська організація ООН оголосила 2014 р. роком сімейних фермерських господарств (далі – СФГ) [4]. Все це зумовлює потребу в новому погляді на стан правового забезпечення розвитку фермерства в Україні та шляхи підвищення його ефективності у контексті сучасних закономірностей розвитку сільських територій.

На нашу думку, система правового забезпечення виробництва продовольчої продукції в Україні створює недостатні передумови для повного використання приватної ініціативи громадян України, які ведуть особисті селянські господарства (далі – ОСГ), або сільські домогосподарства. Як зазначається у літературі, в Україні 40 % сільських домогосподарств виробляють сільськогосподарську продукцію виключно для власного споживання, а третина реалізує незначний її обсяг (на суму до 500 дол. на рік). Ці домогосподарства характеризуються відповідно як споживчі та переважно споживчі. Водночас решта сільських домогосподарств (25–27 %) певною мірою комерціалізовані: половина з них реалізує аграрної продукції на суму понад 1 тис. дол. (комерційні), друга половина – від 500 до 1 тис. дол. на рік (переважно комерційні) [5, с. 84]. Однак сільські домогосподарства не є повноправними учасниками аграрного ринку через недостатньо чітку правову визначеність їх становища як виробників сільськогосподарської продукції, що не дає їм можливості для розширення виробничої діяльності шляхом залучення кредитних і страхових ресурсів, використання переваг пільгового оподаткування в процесі реалізації виробленої сільськогосподарської продукції на організованому ринку тощо.

На нашу думку, з метою розкриття потенціалу, більш повної реалізації приватної ініціативи сільських домогосподарств доцільно істотно вдосконалити законодавство про діяльність фермерських господарств. Зокрема, таке вдоско-

налення має відкрити шлях для юридичної трансформації певної частини ОСГ України, які виробляють аграрну продукцію не тільки для власного споживання, а й на продаж на ринку, у СФГ. З цією метою пропонуємо внести до Закону України «Про фермерське господарство» зміни, які б уможливили створення та діяльність трьох видів фермерських господарств.

Перший їх вид складають фермерські господарства у статусі спеціалізованої сільськогосподарської юридичної особи, яка має право виробляти сільськогосподарську продукцію, здійснювати її часткову (первинну) переробку та реалізацію. Створення власне такого виду фермерського господарства передбачено прийняттям у 2003 р. Законом «Про фермерське господарство». Водночас цей Закон регулює відносини щодо створення фермерських господарств зі статусом юридичної особи, засновниками якої може бути надзвичайно широке коло осіб, які хоча й перебувають у родинних відносинах, однак виходять за межі сім'ї у розумінні Сімейного кодексу України.

Створення та діяльність таких фермерських господарств має відбуватися за правилами, встановленими для створення та діяльності юридичних осіб. Водночас важко погодитися з деякими авторами, які ототожнюють корпоратизацію сільського господарства України з його холдингізацією, стверджуючи, що корпоратизація призвела до того, що фактично всі елементи агропродовольчої сфери перебувають під значним контролем агрохолдингів [6, с. 87]. Аграрне господарювання на базі створення юридичних осіб має багато безспірних переваг. Зокрема, створення юридичної особи забезпечує юридичне відділення особистого майна фермера від майна, яке належить створеному ним фермерському господарству.

Однак далеко не всі ОСГ, господарська діяльність яких виходить за межі власного споживання виробленої ними продовольчої продукції, з різних причин (психологічних, організаційних, правових тощо) виявляють бажання набути статусу юридичної особи. Тому Законом «Про фермерське господарство» слід, на нашу думку, передбачити можливість створення фермерських господарств без статусу юридичної особи. Якщо членами господарства будуть два чи більше членів сім'ї, то воно може бути створене на основі договору про створення та діяльність фермерського господарства, який за своєю юридичною природою являтиме спеціалізований для потреб такої діяльності цивільно-правовий договір про спільну діяльність. Нарешті, якщо власником ОСГ, який виявив бажання перейти у статус суб'єкта агробізнесу, є один громадянин України, то він повинен мати право зареєструвати третій вид фермерського господарства у статусі суб'єкта аграрного товарного господарювання без створення юридичної особи.

У сучасних умовах України основним джерелом створення сімейних ферм є ті ОСГ, які вирощують сільськогосподарську продукцію не тільки для власного споживання, а й реалізують значну її частину на ринку. Такий підхід отримав підтримку і в Міністерстві аграрної політики та продовольства України, яке створило робочу групу з підготовки відповідного законопроекту. Однак, схоже, посадовці схиляються до одного з двох можливих шляхів створення СФГ, а саме до об'єднання ОСГ у сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, що сприятиме підвищенню рівня товарності ОСГ та перетворенню їх у

СФГ. Для поліпшення умов такого об'єднання внесено необхідні зміни до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію».

Водночас ми вважаємо, що, не маючи належної матеріальної бази та стартового капіталу, ОСГ у масовому порядку не зможуть трансформуватися у сімейні ферми навіть шляхом об'єднання в обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи. Тому більш перспективним шляхом такої трансформації ми вважаємо створення СФГ на базі тих ОСГ, які укладають різні коопераційні договори з існуючими великими і середніми сільськогосподарськими підприємствами: на відгодівлю худоби, вирощування трудомістких видів рослинницької продукції тощо. На підставі таких договорів власники ОСГ отримують від своїх партнерів молодняк худоби, насіння, доїльне обладнання та інше устаткування, що дасть змогу прискорити перетворення ОСГ на СФГ.

Таким чином, правове регулювання діяльності сімейних фермерських господарств має передбачати як підвищення їх виробничого потенціалу шляхом консолідації їх виробничої та торговельної (реалізаційної) діяльності на засадах сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, так і на засадах органічного поєднання можливостей та переваг СФГ та великих або середніх сільськогосподарських підприємств. З цією метою Міністерству аграрної політики та продовольства України доцільно розробити візрцеві договори спільної сільськогосподарської виробничої діяльності СФГ і великих та середніх сільськогосподарських підприємств.

Крім того, потребує вдосконалення і правове забезпечення державної підтримки діяльності СФГ як важливого сегменту виробничо-економічного та соціального розвитку сільської місцевості. Як слушно зазначають вітчизняні вчені-економісти, положення про сімейне господарювання як одну з основ стабільного функціонування аграрного сектора мають міститися в законодавчих актах, присвячених удосконаленню сучасної державної аграрної політики та узаконенню існуючого аграрного устрою України. Однак вони вважають, що такими законодавчими актами мають бути Закон України «Про сільське господарство» або «Про сільськогосподарський (аграрний) устрій», якими вводились би у правове поле агрохолдинги, самостійно функціонуючі сільськогосподарські підприємства, сімейні ферми та соціальні (споживчі) селянські господарства [7].

На нашу думку, виникнення агрохолдингів є продовженням олігархізації економіки у сфері аграрного виробництва, яке слід не «узаконювати», а поступово витіснити їх з аграрного сектору шляхом вдосконалення правових режимів господарювання інших видів сільськогосподарських товаровиробників, передусім СФГ. Зокрема, ми вважаємо, що у зв'язку з євроінтеграційними планами України в основу такого вдосконалення доцільно покласти досвід країн ЄС. Цей досвід свідчить про використання ними таких заходів підтримки СФГ, як: консолідація земель з метою подолання надмірної їх фрагментації; регулювання ринкового обігу сільськогосподарських земель; спеціальна податкова підтримка шляхом повного або часткового скасування оподаткування нерухомості та спадщини, а також сплати соціальних податків; заходи щодо доступності кредитування та страхування [8].

Практично всі зазначені заходи є актуальними і для розширення сфери сімейного фермерства в Україні. Так, у нашій державі вже давно дискутується проблема вироблення належного правового механізму консолідації дрібних земельних ділянок, отриманих українськими селянами у процесі паювання землеволодінь колективних господарств. Очевидно, першим кроком на шляху розв'язання цієї проблеми може стати укрупнення земельних ділянок СФГ шляхом приєднання суміжних ділянок осіб, які безпосередньо не господарюють на них, а передають їх в оренду. Важливим правовим заходом забезпечення консолідації земель СФГ може стати і скасування мораторію на відчуження сільськогосподарських земель та надання виключного або прінаймні переважного права таким господарствам на придбання сільськогосподарських угідь. Незважаючи на економічну кризу 2014–2015 рр., вітчизняний законодавець має вжити заходів і щодо формування сприятливого податкового, кредитного та страхового правових полів діяльності СФГ на найближчу перспективу. Реалізація зазначених заходів потребує внесення відповідних змін і доповнень до законодавчих актів з питань оподаткування, страхування та кредитування тощо.

Список використаних джерел

1. *В руках українських фермерів сосредоточено 4,4 млн га землі* [Електронний ресурс] / Інтернет-ресурс. – Режим доступу : <http://latifundist.com/novosti/42081-v-rukah-ukrainskih-fermerov-sosredotoceno-44-mln-ga-zemli>.
2. *ФАО объявила 2014 год Международным годом семейных фермерских хозяйств* [Електронний ресурс] / Інтернет-ресурс. – Режим доступу : <http://latifundist.com/novosti/44850-fao-obyavila-2014-god-mezhdunarodnym-godom-semejnyh-fermerskih-hozyajstv>.
3. *Brookfield Harold. Family Farms Are Still Around: Time to Invert the Old Agrarian Question* / Harold Brookfield // *Geography Compass*. – 2008. – № 2/1. – P. 108–126.
4. *Deininger K. Are Mega-Farms the Future of Global Agriculture? Exploring the Farm Size-Productivity Relationship for Large Commercial Farms in Ukraine* / Deininger K., Nizalov D., Singh S. K. – New-York : World Bank Policy Research Working, 2013. – 6544 p.
5. *Бородіна О. М.* Комерціалізація особистих селянських господарств як напрям підвищення доходів сільського населення / О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, С. В. Киризюк // *Економіка та прогнозування*. – 2012. – № 3. – С. 79–91.
6. *Гуторов А. О.* Корпоратизація сільського господарства в Україні / А. О. Гуторов // *Економіка та прогнозування*. – 2012. – № 4. – С. 82–92.
7. *Бородіна О.* Сімейні фермерські господарства: проблеми формалізації / О. Бородіна, І. Прокопа // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2014. – № 35.
8. *Matthews Alan.* Family farming and the role of policy in the EU [Електронний ресурс] / Alan Matthews // Інтернет-ресурс. – Режим доступу : <http://capreform.eu/family-farming-and-the-role-of-policy-in-the-eu/>.

Кулинич П. Ф. Правові питання вдосконалення фермерського господарювання у контексті розвитку сільських територій України

У зв'язку з тим, що розвиток сільських територій значною мірою залежить від частки сімейних фермерських господарств у структурі сільськогосподарських товаровиробників країни, обґрунтовується доцільність законодавчого забезпечення трансформації частини особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства.

Пропонується внесення до Закону України «Про фермерське господарство» змін, які б уможливили створення та діяльність трьох видів фермерських господарств: фермерських господарств зі статусом юридичної особи, сімейних фермерських господарств як сімейного виробничого об'єднання без прав юридичної особи та фермерських господарств як форми аграрного господарювання, яке здійснюється громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності у сільському господарстві. Доводиться доцільність формування двох правових механізмів трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства. Перший із них має стимулювати об'єднання зусиль дрібних агровиробників сімейного типу шляхом створення ними обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, а другий – на засадах виробничої кооперації дрібних агрогосподарств з великими та середніми сільськогосподарськими підприємствами.

Ключові слова: сільські території, фермерські господарства, особисті селянські господарства, сімейні фермерські господарства, право.

Кулинич П. Ф. Правовые вопросы совершенствования фермерского хозяйствования в контексте развития сельских территорий Украины

В связи с тем, что развитие сельских территорий в значительной мере зависит от удельного веса семейных фермерских хозяйств в структуре сельскохозяйственных товаропроизводителей страны, обосновывается целесообразность законодательного обеспечения трансформации части личных крестьянских хозяйств в семейные фермерские хозяйства. Предлагается внесение в Закон Украины «О фермерском хозяйстве» изменений, которые сделали бы возможным создание и деятельность трех видов фермерских хозяйств: фермерских хозяйств со статусом юридического лица, семейных фермерских хозяйств без прав юридического лица и фермерских хозяйств как формы аграрного хозяйствования, осуществляемого гражданами – субъектами предпринимательской деятельности в сельском хозяйстве. Доказывается целесообразность формирования двух правовых механизмов трансформации личных крестьянских хозяйств в семейные фермерские хозяйства. Первый из них должен стимулировать объединение усилий мелких агропроизводителей семейного типа путем создания ими обслуживающих сельскохозяйственных кооперативов, а второй – на началах производственной кооперации мелких агрохозяйств с крупными и средними сельскохозяйственными предприятиями.

Ключевые слова: сельские территории, фермерские хозяйства, личные крестьянские хозяйства, семейные фермерские хозяйства, право.

Kulinich P. F. Legal issues of improvement of private farming in view of development of rural areas of Ukraine

Taking into account that development of rural areas depends very much on the share of family farms in the structure of agricultural producers of the country, the necessity of legislative support for transformation of a part of non-commercial subsidiary farms into commercial family farms is substantiated. It is proposed to introduce to the Law of Ukraine «On private farm» changes aimed at enabling creation and activity of private farms of three types: private farms as legal entities, family farms without status of legal entity and private farms as a form of farming of individuals which are subjects of entrepreneurial activity in agriculture. It is also proved that there is the necessity of formation of two legal mechanisms of subsidiary farms transformation into family farms. The first of them has to stimulate unification of efforts of small agricultural producers by the way of creation by them of agricultural service cooperatives, and second one – on the basis production cooperation of small agroproducers with big and medium agricultural enterprises.

Key words: rural areas, private farms, subsidiary farms, family farms, law.